

ПРОБЛЕМА РУСИФІКАЦІЇ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ В ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ М.І. КОСТОМАРОВА

Публіцистичний спадок відомого історика і етнографа М.І. Костомарова торкався різноманітних проблем, пов'язаних із захистом мов, походження українського та російського народів. Публіцистичні виступи М. Костомарова найактивнішого періоду його діяльності – 60 – початку 80 років XIX ст. були присвячені й спірним питанням російської історії, її найвідомішим постатям.

У цій статті головну увагу приділено публіцистичним працям вченого, у яких він відстоював право української мови на існування і розвиток, а також доводив її окремішність, відмінність від російської мови.

Об'єктом нашої уваги є декілька статей, що вийшли з-під пера історика у 60 – початку 80-х років XIX ст. Про певну умовність висновків може свідчити той факт, що ми спробуємо проаналізувати в основному зовнішню частину статей, отже, їх текст, що вийшов друком. Водночас намагатимемося й повернути увагу до деяких рис “внутрішньої” передісторії появи статей із зазначеної проблематики. Головне наше завдання полягає не стільки у відтворенні змісту “виступів” М.Костомарова стосовно оборони української мови від нападок царського уряду та шовіністичних кіл, як показати те, що, по суті, захищалося в публіцистичних виступах М. Костомарова, що дуже непокоїло історика в умовах нагінок на українство 1863 й 1876 років.

У розвідках про життя і діяльність М. Костомарова дослідники неодноразово зверталися до публіцистичної спадщини історика.

Ранній етап його діяльності (40-і роки XIX ст.) характеризується як час надмірної зацікавленості вченого малоросійською мовою¹Він, як і його товариші з Кирило-Мефодієвського братства, хотів присвятити свої сили культурно-просвітницькій діяльності – друкуванню книг, відкриттю народних читалень².

Проте домінування просвітницьких заходів у подальшій діяльності вченого, після виходу його з заслання, як наслідок урядових

нагінок, спричинилося до визнання ним української мови як такої, що не здатна стати мовою культури³.

Пізніші, дослідження українських істориків 20-х років ХХ ст. акцентували увагу на тому, що в 30 – 40 роках ХІХ ст. у Кирило-Мефодіївському братстві панували євангельський комунізм романтично налаштованої молоді та ідеї просвітництва.⁴ Зверталася увага й на обмеженість зацікавлень М. Костомарова на проблематиці пов'язаній з слов'янством⁵.

У зарубіжній україністиці зверталася увага на те, що саме в рамках культурництва проходило вивчення мужицького етнографізму в 40-х роках ХІХ століття. Це був один з напрямів ідеології Кирило-Мефодіївського братства, хоч у товаристві культурний рух перейшов у політичне русло⁶.

Серед причин звертання М. Костомарова до українства в 40-х роках ХІХ ст., зокрема вивчення української минувшини, в радянській історіографії, крім просвітницького напрямку, було названо й кар'єрну зацікавленість⁷. Пізніше, в дослідженнях радянського періоду М. Костомарову закидалася обмеженість його вимог і програми щодо мови. Причиною цього вважали наступ царської влади на українське слово⁸.

Це твердження у видозміненому вигляді звучало й пізніше, коли характеризувалися примирницькі виступи М. Костомарова як спроби примирити український освітній рух з урядом⁹.

Теза про масштабні утиски українства набула подальшого розвитку й у дослідженнях про співробітництво історика з періодичними виданнями столиці Російської імперії¹⁰.

У сучасних дослідженнях творчості вченого висловлюється думка, що звертання до української проблематики було виявом пошуку ідентичності, тому він займався “блюзнірською” справою для російського загалу – вивчав і захищав минувшину і сьогодення України¹¹. В розвідках робляться спроби віднаходити елементи національної програми М. Костомарова, котрі виявляли його опоненти в аналізі публіцистичних виступів історика¹². На нашу думку, істинність таких намірів потребує істотного підтвердження особистими документами, спогадами його сучасників. Певно, суперечливим є твердження, що сам історик своєю діяльністю заперечив тезу про те

, що українська мова є мовою для “домашнього ужитку”¹³, адже усі найвідоміші полемічні виступи і історичні розвідки М. Костомарова писані російською.

Виходячи з вищенаведених досліджень, можливо виокремити два напрями – з одного боку, це визнання появи українофільського руху як явища, пов’язаного з заходами просвітництва і культурництва, що набрало чинності серед української інтелігенції в 40-х роках XIX ст., а з іншого – погодження з думкою, що М. Костомаров у своїх полемічних виступах 70-х – 80-х років XIX ст. щодо української мови і літератури був змушений зберігати культурницький напрям українства, не виступаючи з політичними вимогами, через постійні нагінки влади на українське слово, погоджуватися з тим, що українська – це мова “для домашнього ужитку.”

Водночас ми можемо говорити й про наявність окремого напрямку в оцінках публіцистичної діяльності М. Костомарова, коли маємо на увазі численні публіцистичні виступи з подібних тем М.П. Драгоманова.

Сам М.П. Драгоманов закидав М. Костомарову за угодовський напрям його виступів, відмову брати участь у виданнях української публіцистики¹⁴. Він же, будучи сучасником М. Костомарова, чи не першим висловив уже згадану думку про те, що знана фраза про українську мову “для домашнього вжитку” була прийнята М. Костомаровим саме через урядові нагінки на українське слово.

М.П. Драгоманова був сучасником процесу наступу на українське слово й у своїх публіцистичних виступах звертав увагу на те, що нагінки на українське слово мають місцеве, малоросійське походження й не були ініціативою урядових кіл (принаймні на початку 60-х років XIX ст.), а наслідком поступу малоросійських клерикальних кіл для чого була й готова відповідна антисепаратистська фразеологія, підтримана московськими русофілами, що були опонентами столичних урядовців. М.П. Драгоманов визнавав, що дієвість русифікаторських заходів урядових кіл примарна саме через рівень організації початкової освіти, результатом чого є те, що мова тих, хто навчається, залишається незмінною¹⁵.

Слід зазначити, що в новітніх розвідках щодо тем, дотичних до проблеми публіцистики М. Костомарова, висловлюються подібні

думки¹⁶. За нашими спостереженнями, зміст публіцистичних статей М. Костомарова стосовно української мови в початковій освіті та як мови викладання в народній школі, був спрямований перш за все на захист просвіти й просвітництва, тобто, як вже й визнавалося в історіографії, культурництва.

Саме просвітницький контекст був одним з головних у полемічних виступах М. Костомарова. Так, у відповіді на статтю В. Крестовського (заного російського письменника, котрий пов'язував демократичний підйом 1860 років з польським сепаратизмом) на сторінках відомого журналу українофілів "Основа" (1861, № 7) М. Костомаров писав, що народні уявлення знищуються просвітою: достатньо народу ознайомитися з фізикою, історією й вони перестануть вірити в створених ними чортів, відьом – покажіть істину і "забобони зникнуть самі собою"¹⁷.

Такої самої думки М. Костомаров дотримувався і в листі до харківського діяча громади від 26.02. 1863 року стосовно збору коштів на українські видання, вказуючи, що народна освіта усьому голова, гріх не дати на святе діло хоча б копійчину. Як почне людина читати, так і полуда з очей спаде. Потрібно витягти людей з темряви, куди затягла їх недоля історична¹⁸.

Багато в чому ідеєю просвітництва пронизана була й відома стаття М. Костомарова " Думки південно роса про викладання малоросійською мовою", що вийшла в 5 числі "Основи" за 1861 р.

У цій статті робиться закид спробам розвитку української літератури без ґрунтовної роботи з поширення української мови як мови початкової освіти серед простолюду. М. Костомаров наголошував, що "народ має вчитися, народ хоче вчитися". Якщо стане вчитися чужою мовою, наша (українська) народність занепаде. Тут же він оприлюднює промовисту тезу, що немає нічого гіршого за невігластво, навіть те, що можна стати освіченим за рахунок чужої мови, хоч можна й обійтися без останнього. Рідною ж мовою треба здобувати елементарні знання – з арифметики, космографії, географії.

Примітною рисою зазначеної статті було й те, що М. Костомаров розглядав майбутнє українства в спілці з Росією, вказуючи, що "південноросійська великоросійська народності з'єднані духовною спорідненістю віри і походження". Малоросія та Великоросія об'єд-

налися добровільно, а це є підставою вимагати вільного розвитку української мови¹⁹.

Відділити в цей час політику від просвіти М. Костомаров просив у листах до фрейліни цариці, дочки президента Академії наук графині Антоніни Блудової, відомої своїми проросійськими настроями. Він наголошував у зв'язку зі звинуваченнями, що "... на розвиток південноросійської мови не можна дивитися як на спроби відокремлення від Росії..."²⁰.

Ця ж думка висловлювалася М. Костомаровим й раніше, у листі до видавця журналу "Колокол" Герцена у 1860 р. Тут вчений доводив, що не думає про відділення Південної Росії від Великої Росії, а навпаки, підтримує ідею об'єднання слов'ян під скіпетром російського царя.

Офіційна ж думка тодішнього (1864р.) керманіча Малоросії генерал-губернатора М.М. Анненкова стосовно поширення освіти українською мовою була такою: "поширення малоросійської писемності для тутешнього народу абсолютно не потрібне, навпаки, завдасть великої шкоди... "тепер" це буде сприяти тільки "...відволіканню селянина від вивчення церковно-слов'янської та російської мов, якими написані священні книги і наші закони"²¹.

Саме останнє – "вивчення" російської та церковно-слов'янської мов, на думку М.П. Драгоманова й сприяло "обрусінню"²².

З приводу сепаратистських планів Костомаров був змушений виправдовуватися й у статті "Український сепаратизм", написаній у 1864 р. У ній вчений констатував, що "... плем'я південноросійське щораз більше і більше зближається з великоросійським і ми завжди заявляли, що не хотіли будь-якого відчуження"²³.

Як бачимо, для статей М. Костомарова початку 60-х років XIX ст. характерними були задекларовані дві позиції, одна з них – вболівання за освіту, а інша – висловлення цілковитої лояльності до державного устрою, єдності українського та російського народів. Навіть у статтях, які передували нагінкам на українство, що почалися у 1862 році під прапором боротьби з нігілізмом й перейшли в наказ про закриття недільних шкіл, як місця його поширення,²⁴ М. Костомаров висловлював цілковиту лояльність до спілки українського та російського народів.

Захистом просвіти багато в чому зумовлені положення виступу М. Костомарова у статті “Малоросійська література” у 1871 р., у якій знову відкидалося штучне бажання підняти рівень української мови, замість занять освітою простого народу. Вже вкотре порушувалося питання про видання перекладу Св. Письма українською мовою.²⁵

Серед прикладів штучного творення української літератури досить часто називають драму “Ятрівка” та переклади Байрона, що викликали глузування у ворожих до українства колах²⁶.

Слід зазначити, що М. Костомаров мав вагомі підстави вважати українську мову мовою простолюду. Так, відвідавши у 1870 році Харків (колиску раннього українофільства) історик знайшов це місто цілком російським, якому байдуже було його українське походження, усе ж українське перейшло до села²⁷.

У статті “Малоросійська література” історик вкотре після виступів 60-х років XIX ст. наголошує, що “ніхто не думав, що початкова освіта, здобута малоросійською мовою, може витіснити мову великоруську, навпаки, отримавши деякі знання рідною мовою, малоросійською, з великим бажанням захоче читати по-російськи”²⁸, ця ж думка була висловлена й пізніше у статті “Українофільство”²⁹.

У статті “Малоросійська література” М. Костомаров висловлює турботу саме про освіченість та культурний рівень українського народу. Вказуючи на те, що початкова освіта в школах Малоросії здійснюється російською мовою, М. Костомаров радить поцікавитися “...якого поширення набула освіта серед народного загалу і чи легко вона дістається” і тоді вже оцінювати, чи вірні були дії тих малоросів, що хотіли проводити освіту (початкову) українською мовою в Малоросії³⁰.

Власне, тут ми бачимо турботу й стурбованість долею просвіти, а не лише української мови.

Стосовно останнього – М. Костомаров спробував порушити цю проблему в статті “Про деякі особливості малоросійської мови”. В її заключній частині, що була вилучена цензурою, він констатував, що деякі розраховують на те, що якщо давати освіту російською мовою, тоді забуде народ про рідну мову. Навпаки, вважає він, зросте зацікавленість, народ буде шукати шляхів вивчення рідної мови, а

вивчивши, побачить, як утискають свободу національності й, відчувши образ, почне розвивати сепаратистські думки³¹.

Про необхідність зазначеної полеміки після указу 1876 р. вказував М. Костомаров у листі до відомого історика російської літератури О.М. Пипіна (01.12 1880 р.), прохаючи його звернутися до М.М. Стасюлевича, російського історика ліберального напрямку, котрий брав у той час участь у перегляді законів про друк, з приводу того, що треба “звернути увагу на варварське обмеження малоросійської літератури і взагалі гоніння, яких зазнають малороси”³².

Таку саму думку висловив він у статті “Малоросійське слово” у 1881 р., підкресливши, що після 1876 р. все, що виходило українською мовою, почало зазнавати утисків. Й тут, знову зверталася увага на хибну практику провадити освіти на селі російською мовою, висловлювалися вимоги видання українською мовою підручників і дозволу для поширення українського перекладу Св. Письма, що неофіційно розповсюджувався. Зверталася й увага на необхідність україномовної проповіді в церкві, як відповіді на поширення сект штундистів³³.

М. Костомаров займав позицію протилежну Св. Синоду щодо сектанства, котрий не чинив опору цій течії саме через те, що на півдні України вона була вигідна роботодавцям, з огляду на те, що завдяки меншій кількості свят та вихідних днів сприяла дисциплінованості робочої сили.

Саме в статті “Малоросійське слово” він визнав українську мову як мову для домашнього вжитку, а російську – мовою культури, законодавства, адміністрації³⁴. А в продовженні дискусії “З питання про малоросійське слово” М. Костомаров висловив думку, що наша мета – якнайшвидше засвоєння російської книжної мови”³⁵. На нашу думку, російська мова розглядалася тут як інструмент подальшого підвищення культурного і освітнього рівня.

Тема просвіти простого народу була провідною в статті “Українофільство” 1880 р., у якій М. Костомаров вказував на те, що й в російських губерніях не дуже розуміють книжну російську мову, а що вже говорити про Малоросію. Ця теза висувалася теж як позитивний доказ на користь справи введення українських підручників у початковій освіті³⁶.

У статті “Українофільство” М. Костомаров констатував, що якби дозволили, усі б українофіли знову почали збирати пісні, думи, казки, прислів’я та складати словники³⁷. Тобто, тут зазначалося, що заборони, хоч і спричиняють шкоду просвіті, сприяють розвиткові політичної складової в українському русі. Зокрема приводився приклад того, як польські кола на правобережній Україні, бажаючи залучити українців на свій бік, видавали книги про католицькі свята українською мовою. Те ж саме, на думку М. Костомарова, мав би зробити російський уряд³⁸.

У статті М. Костомарова “Завдання українофільства” 1881 р. вказується на те, що малоросійська література є виключно мужицькою, а переклади українською мовою іноземних творів сприймаються тільки тоді, коли зроблені доступно. Він закликає спрямувати діяльність українофільства на розвиток української мови і літератури, доступних простолюду³⁹.

М. Костомаров докоряв у цій статті російському уряду, що не виходять книжки українською, отже, освіта не поширюється. Якщо вже українському народу й судилося зникнути, то хай так буде, але згідно з волею народу – і зникнення відбудеться не скоро або взагалі не відбудеться⁴⁰, писав він.

Більшість статей Костомарова вказують на його стурбованість саме станом просвіти українського народу, а також станом самої мови як інструменту освіти. На нашу думку, корені зневіри та песимізму історика крилися не лише в урядових заборонах, а й в іншій, мало висвітленій ним площині.

Слід нагадати, що початок 60-х років XIX ст. в Російській імперії – це час інтенсивного становлення капіталістичних відносин, а отже, й перетворень в усіх сферах життя російського суспільства.

До висвітлення проблем, пов’язаних з розвитком торгівлі збіжжям як основи Малоросійської економіки, долучився й журнал українофілів “Основа”. Так, в одній зі статей журналу за 1862 р. закликалося до інтенсивного будівництва залізниць на території України, що мало б підтримати цю галузь у конкуренції з США та Угорщиною⁴¹.

Тему залізниць порушив М. Костомаров у вже згаданій статті “Український сепаратизм” 1864 р. “Ми б бажали проведення заліз-

ниць у “Південно-Західному краї”, – писав він, – а це “... без сумніву, сприяло б припливу великоруського населення в південноросійські краї”².

Цей текст, на нашу думку, відображає “офіційного” М. Костомарова. Зовсім іншим був історик, обговорюючи питання побудови залізниць в Малоросії в приватних бесідах з петербурзькими громадівцями. Він визнавав, що українська мова зберігатиметься доти, доки залізниці, телеграф, телефон не проникнуть в усі закутки Малоросії. Загальноросійська культура випхне українську мову навіть з родин³. Стурбованість М. Костомарова долею української мови була викликана бурхливим розвитком капіталістичних відносин, що становили загрозу для існування української мови і літератури, як мови народу переважно сільського.

На питання, як цьому можна було б зарадити, М. Костомаров відповів, що бачить вихід у проханні до патріархів створити незалежну церкву з народною мовою проповіді – тоді не треба буде турбуватися про майбутнє української мови⁴.

Остання теза, на нашу думку, містить елементи політичної програми українства, виявом чого могла бути незалежна українська церква. Примарність таких планів з огляду на позицію та становище Св. Синоду та імперських сил цілком очевидна, як і те, що такі думки були “крамольними”. Водночас, виходячи з вищезазначеного, цілком зрозумілою стає особлива увага М. Костомарова до проблеми видання Св. Письма українською мовою.

¹ Корсуков А. Н.И. Костомаров// Русский Архив – 1890. – Кн.3. – С. 201.

² Грушевський О.С. З настроїв і думок Кирило-Мефодіївців// Україна – 1914. – №. – С.76.

³ Грушевський М.С. З публіцистичних писань М.І. Костомарова// Науково- публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова. – К., 1928. – С.17–19.

⁴ Гуревич З. “Молода Україна”. До 80-их роковин Кирило-Мефодіївського братства. – Харків, 1928. – С.9–10.

⁵ Гермайзе О. М. Костомаров у світлі його автобіографії// Україна. – 1925. – № 3. – С.85.

⁶ І.Лисяк-Рудницький. В.Каразін // І.Лисяк-Рудницький. Історичні есе. – К., 1994. – Т.1. – С. 207–208.

⁷ Полухін Л.К. Формування історичних поглядів М.І.Костомарова. – К., 1959. – С.26.

⁸ Шабліовський Є. М.І. Костомаров: його життя і діяльність // Костомаров М.І Твори – К., 1967. – Т.1. –С.8,32.

⁹ Пінчук Ю.А. М.І. Костомаров і його історіографічна концепція // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський. – К.,1995. – С.99–100.

¹⁰ Киян О. Співробітництво М. Костомарова в історичних журналах пореформеної Росії // УІЖ. – 1990. – №4. – С.67.

¹¹ Ващенко В.В. Лекції з історії української історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ ст.- Дніпропетровськ, 1998. – С.43.

¹² Казачок Я.В.Українська ідея з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість М. Костомарова). – К., 2004 . – С.218, 350.

¹³ Там само. – С.260.

¹⁴ Драгоманов М.П. М.І. Костомаров. Життєвий очерк. – Львів, 1902. – С.30.

¹⁵ Драгоманов М.П. Антракт з історії українофільства 1863–1872 // Драгоманов М.П. Вибране. – К.,1991. –С.205,213,231.

¹⁶ Миллер А.И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ – начале ХХ ст.) –СПб., 2000. – С. 143.

¹⁷ Костомаров Н.И. Ответ на статью В. Крестовского. Ходатайство Костомарова за Сквороду и Срезневского // Основа. – 186. – №7. – С.7.

¹⁸ ІР НБУВ . Ф3, спр. 4087, арк. 1.

¹⁹ Костомаров Н.И. Мысли южнорусса о преподавании на малороссийском языке // Костомаров М.І.Слов'янська міфологія. – К.,1994. – С.309-312.

²⁰ Абрамович Д. Переписка М.І. Костомарова з графінею А.Д. Блудовою // Україна 1926. – №5. – С.84.

²¹ Марахов Г. Нові сторінки біографії М. Костомарова// Вісник АН УРСР. – 1972. – №1. – С.103.

²² Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М.П. Вибране. – К.,199. – С.513.

²³ Костомаров Н.И. Украинский сепаратизм // Науково- публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова. –К., 1928. – С.196.

²⁴ Драгоманов М.П. Антракт з історії українофільства 1863 – 1872 // Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991. –С.209.

²⁵ Костомаров Н.И. Малорусская литература//Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К., 1994 . – С.322–324.

²⁶ Драгоманов М.П. Антракт з історії українофільства 1863 – 1872 // Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1991. – С.219.

²⁷Белозерская Н. Воспоминания о Н.И. Костомарове // Русская старина. – 1886. – Т.50. – №5. – С.632.

²⁸ Костомаров Н.И. Малорусская литература // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С.324.

²⁹ Костомаров Н.И. Українофільство // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія – К., 1994. – С.348.

³⁰ Костомаров Н.И. Малорусская література // Костомаров М.І Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С.325.

³¹ ІР НБУВ. Архів Г.Житецького. Ф.86, спр.19, арк.2.

³² Бухбіндер Н.Листи М.І.Костомарова до О.М.Піпінa // Україна. – 1928. – № 4. – С.75.

³³ Костомаров Н.И. Малорусское слово // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С.333–335.

³⁴ Там само. – С.336.

³⁵ Костомаров Н.И. По вопросу о “Малорусском слове” // Науково-публіцистичні і полемічні писання М.І.Костомарова – К., – 1928. – С.273.

³⁶ Костомаров Н.И. Українофільство // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С.345.

³⁷ Там само. – С. 348.

³⁸ Там само. – С. 341.

³⁹ Костомаров Н.И. Задачи украинофільства // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С.295.

⁴⁰ Там само. – С. 294.

⁴¹ Бернштейн М.Д. Журнал “Основа “ і український літературний процес кінця 50 – 60-х років ХІХ ст. – К., 1959. – С. 48.

⁴² Костомаров Н.И. Украинский сепаратизм // Науково-публіцистичні і полемічні праці М.І.Костомарова – К., 1928. – С.196.

⁴³ М.І. Костомаров в Петербурзькій громаді // Україна. – 1925. – № 3. – С. 67.

⁴⁴ Там само. – С.68.